

Як створити «ворога»: дегуманізація українців радянським агітпропом

Ксенія Кузіна

Здається, що всі тоталітарні режими діють за одним шаблоном – спочатку означити ворога та сконструювати його образ, стигматизувати цілі народи, етнічні групи, соціальні прошарки, які становлять загрозу цьому режиму, а потім розпочати процес їх знищення у супроводі пропаганди. Пропаганда ненависті є частиною державного терору, оскільки має на меті легітимізувати злочинні насильницькі дії влади, виправдати їх. Радянській агітпроп досяг вагомих «успіхів», обґрунтовуючи комуністичні репресії упродовж семи десятиріч. Він діяв тими ж методами, що, наприклад, і нацистська пропаганда, яка стигматизувала євреїв або ромів. Тими ж принципами керується сучасна російська пропаганда, яка дегуманізувала українців задовго до початку російсько-української війни, спираючись на чималий досвід радянського агітпропу.

Більшовикам був властивий бінарний світогляд, який поділяв світ на «своїх» та «чужих», «героїв» та «ворогів». Подібний маніхейський підхід вимагав покарання «зла», яким його бачила та розуміла радянська влада. Для більшовиків репресії були «інструментом пролетарської диктатури», а отже, цілком прийнятними для знищення ворогів, означених чи призначених більшовицьким режимом. Спроба українців чинити опір автоматично робила їх ворогами цього режиму. В радянському дискурсі вони поставали в різних «ворожих» іпостасях: українське селянство, яке протестувало проти колгоспної системи, маркувалося *«куркульсько-петлюрівським елементом»*; та частина українського суспільства, яка прагнула до справжнього суверенітету країни, таврувалася номінаціями, похідними від прізвищ очільників українського визвольного руху, як-от, Симон Петлюра та Степан Бандера – *«петлюрівці»*, *«бандерівці»* (іноді із помилкою *«бендеровци»*); українським митцям, науковцям та політичним діячам загрожувало бути призначеними *«українськими буржуазними націоналістами»*. Жодна з цих категорій не мала меж, що означало для пересічних українців небезпеку перетворитися на ворога будь-якого ґибу. Це крім того, що в СРСР можна було стати *«троцькістом»*, *«шпигуном»*, *«диверсантом»*...

Образи ворогів утверджувалися в масовій свідомості населення СРСР за допомогою розлогої системи агітації та пропаганди. В арсеналі радянського агітпропу були засоби масової інформації, кіномистецтво, художня література, образотворче мистецтво, налагоджена система сільських, районних, обласних штатних і поза штатних пропагандистів. Американський історик Стівен Коткін назвав Радянський Союз «цивілізацією слів». За допомогою мовного впливу конструювалися та транслиювалися абстрактні образи українців-ворогів, які «перетворювалися» на об'єктивно існуючі у повсякденному житті.

Петлюрівець

Ця номінація у радянському дискурсі одразу набула негативної конотації. Симон Петлюра боровся із більшовиками, але програв. Російські більшовики прагнули знищити свого опонента не лише фізично, але й ідеологічно. Тому по завершенні військових баталій, боротьба не припинялася – вона перемістилася в ідеологічну площину. Радянська пропаганда, вдаючись до різних маніпулятивних практик, перетворила Голову Директорії УНР на ворога, а «петлюрівщина» стала в СРСР політичним злочином.

У рік вбивства С. Петлюри – 1926 р. – у кінопрокат вийшла радянська пропагандистська стрічка «П.К.П.» (реж. А. Лундін, Г. Стабовий, 1926 р.) [1]. У самій назві був закладений каламбур, який розкривався в одному із сюжетів фільму: напис на вагоні «П.К.П.» мав розшифровуватися як «Польська колея панствова» (назва польської державної залізниці). Проте селянин, глузуючи, інтерпретував його як «Пілсудський купив Петлюру». Це – німе чорно-біле кіно, але титри та написи, семіотичні коди (музика, жести та міміка персонажів, іконіка та ін., комбінація яких створює кінотекст [2]) передавали глядачеві відповідне інформаційне-емоційне повідомлення. С. Петлюра у фільмі постав «продажним», «жадібним», «українським Наполеоном», що спирався на «шовіністично налаштовану частину інтелігенції» та «масу українського селянства, серед яких міцні власницькі традиції». Образ очільника УНР в екзилі конструювався як комічний та недолугий, що мав викликати у глядача посмішку і водночас – презирство. Ворог у смішній подобі був принижений і вже не виглядав загрозливим. Прибічники С. Петлюри в Україні – «петлюрівці» – «як хробаки потрохи, непомітно та тихо підточували молоду радянську Україну».

Кадр із кінофільму «П.К.П.» (1926).
Микола Кучинський у ролі Симона Петлюри

У першій половині 1920-х рр. радянські газети публікували матеріали про звірства петлюрівців на зразок: *«погроми, пожежі, розстріли, грабунки, насильства; людність били шомполами, особливо ж євреїв і ще багато було різних прояв «пляски смерті» петлюрівців»* [3]. Однак, подібні свідчення згадувалися у матеріалах разом із повідомленнями про «законне» покарання петлюрівців. Таким чином, «зло» поставало перед радянським читачем як покаране. Номінація «петлюрівець» перетворилася на смислову одиницю радянської ідеології (ідеологему), що формувала вкрай негативне ставлення до учасників Української революції 1917–1921 рр. Згодом ця номінація застосовувалася не лише до них.

Ідеологічне кліше «петлюрівець» було використано для стигматизації української інтелігенції. У 1930 р. співробітники ВУАН, викладачі, письменники, мовознавці та інші проходили за сфабрикованою справою «Спілка визволення України». У звинуваченні наголошувалося, що ця Спілка була «створена за вказівками закордонного центру петлюрівщини...» і була «єдиною з петлюрівським закордонним центром, що визнавав себе урядом УНР». Цей політичний процес набув широкого розголосу в УСРР. Навіть радянська сатира не залишилась осторонь, бо гумор – це гра переможців із переможеними [4]. У 1930 р. один номерів гумористичного журналу «Червоний перець» вийшов із обкладинкою, на якій була розміщена карикатура Б. Фрідкіна «До процесу СВУ» [5]. У світлі радянської пропаганди відомі вчені ВУАН (С. Єфремов, Й. Гермайзе, В. Дурдуківський, А. Ніковський, В. Чеховський та інші) поставали «ворогами». По завершенні цього процесу 45 осіб отримали різні строки ув'язнення, дехто з цих «петлюрівців» опинився на Соловках.

Фридкин Б. «До процесу СВУ», 1930 р.

Терміни «петлюрівець» та «петлюрівщина» використовувалися у прецедентних текстах, тобто таких, що вважалися загально прийнятними у радянській мовній культурі. Приміром, тлумачний словник за редакцією Дмитра Ушакова, що видався на держзамовлення з 1934 по 1940 роки накладом кожного тому 45 тис. примірників, можна розглядати як прецедентний текст того періоду. Зокрема, там пропонувалися такі визначення «петлюрівця» і «петлюрівщини» [далі цитування мовою оригіналу – К. К.]:

(1) Петлюровец, петлюровца, м. (истор.). Сторонник Петлюры, участник петлюровского белогвардейского контрреволюционного движения (см. петлюровщина).

(2) Петлюровщина, петлюровщины, мн. нет, ж. (истор.). Период гражданской войны на Украине (1918-19 гг.), когда во главе контрреволюционного движения и бандитской расправы с трудящимися находился ставленник и агент германских интервентов Петлюра, опиравшийся на кулачество, на наиболее шовинистические слои украинской буржуазии и на помощь польских интервентов [6].

Отже, «петлюрівщина» охоплювала одразу кілька категорій ворогів – «ставленик та агент німецьких інтервентів», «українська буржуазія» та «куркульство». Вже у 1930-х рр. «петлюрівщина» пов'язувалася не стільки з участю в управлінських та військових структурах УНР, скільки із «злочинами» у сільському господарстві, як-то: роздача колгоспникам «завищених» авансів, намаганнях «приховати» (а насправді – зберегти) насіннєвий фонд чи збіжжя для харчування селянських родин в умовах Голодомору [7]. Небажання українських селян вступати до колгоспів називалося «куркульським саботажем» та «петлюрівщиною». У радянському дискурсі передвоєнного десятиліття кліше «куркуль» та «петлюрівець» щільно поєдналися, утворивши «куркульсько-петлюрівський елемент», що прирівнявся до «контрреволюційного елементу». До цього семантичного ряду слід також додати «петлюрівську інтелігенцію, яка осіла на селі, всіляко намагаються розкласти колгоспи» і про яку згадали навіть у резолюції об'єднаного пленуму ЦК ВКП(б) і ЦКК, що відбувся у січні 1932 р. Отож, ідеологеми петлюрівець / петлюрівщина могли змінювати зміст у відповідності до радянської прагматики.

Демонстрація «перемоги» над ворогом була надзвичайно важливою в ідеологічній боротьбі. Показовою у цьому контексті була поява наприкінці 1930-х рр. вірша Максима Рильського «Україна», у якому переможений «ворог» поставав у звірячих подобах – таких звичних і поширених у радянській пропаганді:

Петлюрівців звірячий шал,

Гетьманське дике панування,

Сусідів-хижаків знуцання

І куркулів хазяйнування

Відбито і розбито вкрай. [8]

У цьому ж «переможному» дусі можна трактувати карикатуру О. Ковюрєнка «Геть бур'яни!», розміщену у 1933 р. у гумористичному журналі «Червоний перець». Зокрема, це гасло стосувалося так званих «*бывших*», серед яких у характерному одязі представлено «петлюрівця». Підпис підштовхував читача до думки, що ці вороги вже переможені: «Бур'яни минулого – зростали і плодилися в період 1917–1922 рр. Знищила і ліквідувала їх Червона Армія».

Ковтюренко О. "Геть бур'яни!" (фрагмент), 1933 р.

«Петлюрівець» і «петлюрівщина» у радянському дискурсі використовувалися у доволі дивних і непередбачуваних контекстах. Приміром, 5 листопада 1924 р. на шпальтах київської газети «Більшовик» з'явилася стаття Гр. Гринько, присвячена другій сесії ЦВК СРСР, де басмацький національно-визвольний рух проти більшовиків у Туркестані, Бухарі та Хорезмі визначався як «Середньо-Азіатська петлюрівщина» [9]. У 1939 р. голова Нікопольського райвиконкому заявив, що козацький ватажок XVII ст. Іван Сірко – «петлюрівець», і тому до його поховання у цій місцевості мусить бути й відповідне ставлення, тобто відсутність жодної меморіалізації чи просто дбайливого ставлення [10].

У 1930-х рр. «петлюрівщина» опинилася в одному семантичному ряді із «українським буржуазним націоналізмом».

Куркуль

Цей термін в радянській новомові означав «*зажиточный крестьянин, эксплуатирующий односельчан*» [11]. Українські селяни використовували слово «хазяїн» для селян-власників на селі. У слововжиток «куркуль» почав входити у 1920-ті рр. і особливого поширення набув у першій половині 1930-

х рр. Слово «куркуль» і синоніми до нього – «глитай», «мироїд», «дерилюд», «жироїд» – мали виключно негативну конотацію й активно використовувалися у радянському дискурсі, особливо під час сталінської колективізації. Ця дефініція позначала «класового ворога» більшовиків, але радянська пропаганда створила тісний зв'язок між «куркулями», «петлюрівцями» та «українськими буржуазними націоналістами». У розумінні більшовиків, саме селянин-власник із його власницькими устремліннями складав основу соціальної бази націоналізму. Тому класовий ворог в Україні набув національного відтінку.

Куркуль, бандит та Червона армія, 1920 р.

Українські селяни-власники, маючи власне господарство, не бачили доцільності вступати до радянських колгоспів. Так звана «куркульська частка» у виробництві товарного хліба в СРСР становила 20 % у 1926/27 рр. [12]. Вочевидь «куркульської небезпеки» для колгоспного ладу не існувало, але куркулі, які «мали господарський авторитет на селі» (за словами Й. Сталіна), несли небезпеку радянській владі, оскільки могли чинити опір. У СРСР у 1930 р. було оголошено про «перехід від політики обмеження куркулів до політики ліквідації куркулів як класу на базі суцільної колективізації». Українських селян-власників очікувала насильницьке вислання із місць їхнього проживання до Північного краю та Сибіру із конфіскацією майна і навіть фізична страта. Ця політика супроводжувалася гучною кампанією проти «куркулів», яку розгорнув радянський агітпроп.

Передусім до бою із «куркулем» стали радянські ЗМІ. З метою вразити читача та пробудити у ньому почуття ненависті до «ворожого класу», автори газетних публікацій використовували метафори (“*кулацкие охвостья*”, “*кулацкие гнезда*”); пейоративну лексику (“*рвачи*”, “*кулацкие недобитки*”); епітети (“*злостное/озверелое кулачество*”). У ЗМІ не можна було зустріти навіть нейтральної згадки про куркуля, тільки – негативні. На шпальтах радянських газет та журналів не було жодних малюнків чи фотографій, які б могли викликати у читача жаль чи співчуття до куркулів, як-то куркульську родину виселяють із власної хати. Натомість заохочувалися добірки публікацій про те, як у куркульській хаті облаштували школу або, як колгоспники використовують інвентар, що колись належав куркулеві. Лунала риторика люті і заклики до насильницьких дій стосовно селянина-власника. Радянські карикатуристи створили цілий ряд плакатів з характерними назвами “*Уничтожим кулака как класс*” (М. В. Куприянов, П. Н. Крылов, Н. А. Соколов, 1930), “*Сбросьте с вашего пути кулаков / Заклятых врагов коллективизации*” (А. С. Магидсон, 1930) та ін., які спонукали до відповідних насильницьких дій. За допомогою прийомів і засобів комічного карикатуристи зображували «куркулів» у дегуманізованих образах – хижих звірів та птахів, комах-шкідників тощо.

Куприянов М., Крылов П., Соколов Н.
“Уничтожим кулака как класс”, 1930 р.

Демонічний образ «куркуля» постав у художній літературі, зокрема у творах письменників радянської України, що вийшли друком на початку 1930-х рр.: Григорія Епіка «Перша весна» (1931) [13]; Івана Кириленка «Аванпости» (1933) [14], Івана Ле «Історія радості» (1934) [15]. Український літературний критик Іван Дзюба припустив, що у цих творах втілилася версія, поширена в усній пропаганді 1930-х рр., нібито «куркулі» самі себе морили голодом [16]. В радянських газетах йшлося про те, що селяни «інсценують голод», «агітують» та, знов-таки, душать себе та свої родини голодом.

Плеяду негативних персонажів доповнював радянський кінематограф. «Новими шляхами» (або «Дві сили», реж. Павло Долина, 1928), «Колективістична весна» (реж. Я. Печорін, 1930), «Обличчя ворога» (реж. Андрій Кустов, 1931), «Чатуй» (реж. Павло Долина, 1931) [17] – у всіх цих кінострічках куркуль презентувався як противник колгоспного ладу, шкідник, який знищує колгоспне зерно.

Ідеологічний персонаж «перетворився» на реальну спільноту, яка радянською владою оголошувалася поза законом і підлягала покаранню й навіть фізичному знищенню.

Генч Л. «Волшебная перемена» («Крокодил», 1930, № 5)

Загалом, категорія «куркуль» була розмитою, без конкретних ознак, а тому до «куркулів» можна було записати селян, незгодних із політикою радянської влади. Всього в УСРР було розкуркулено за період 1930–1931 рр. 93,9 тис. селянських господарств [18]. Але тавро «куркуль» не зникало із радянського дискурсу упродовж 1930-х рр. Пропагандистська кампанія цькування «куркулів» продовжувалася. Навіть ті хазяї, які все-таки вступили до колгоспів, вважалися «підступним ворогом», який «діє тихою сапою», «вставляє палки в колеса» та «напускає туману». «Куркуль» як і раніше вважати злодієм у силу своєї природи [19], а відтак репресії проти них не припинялися. У 1937 р. був виданий наказ НКВД № 00447 «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших

антирадянських елементів», що ознаменував початок так званої «куркульської операції». Перші дві категорії, які підлягали покаранню, були:

1) «Колишні куркулі, що повернулися після відбуття покарання або втекли з таборів та трудових поселень; які ховаються від розкуркулення та викриті в антирадянській діяльності».

2) «Колишні куркулі та соціально небезпечні елементи, які перебували у повстанських, фашистських, терористичних та бандитських формуваннях».

В Україні ця операція була спрямована проти сільського населення і відрізнялася особливою жорстокістю: з понад 111 тисяч заарештованих більшість (понад 64 тисячі) була розстріляна, майже всі інші загинули пізніше в таборах ГУЛАГу [20].

Український буржуазний націоналізм

Це також винахід більшовицької ідеології. У більшовицькому «словнику» обидва поняття – «буржуазний» та «націоналістичний» – мали негативну конотацію. «Буржуазія» – це класовий ворог більшовиків, а «націоналісти» завжди ставлять національне вище класового, що також не сумісно з більшовицькою ідеологією. Отже, «буржуазний націоналіст» – вдвічі небезпечний ворог.

Спочатку тавро «буржуазний» поширювалося на політичних опонентів більшовиків в Україні, зокрема політичні партії українських соціалістів, есерів («буржуазні та дрібнобуржуазні»). У цьому контексті українська Центральна Рада поставала як «буржуазно-шовіністичний орган», «політичний центр буржуазно-націоналістичних партій і організацій, що

намагався оволодіти національно-визвольним рухом й не допустити встановлення влади рад в Україні». У 1920-х рр. «дрібнобуржуазними організаціями» назвали також кооперативи, Всеукраїнську спілку вчителів, де гуртувалася українська інтелігенція, яка не сприймала більшовизм. У цьому ж таборі «буржуазних націоналістів» у світоглядній картині більшовиків опинилися селяни-власники, які нібито мали «дрібнобуржуазне коріння», а їхній супротив радянській політиці на селі був нічим іншим, як «тиском дрібнобуржуазної стихії». У вжитку радянського агітпропу у 1920-х рр. перебувало також поняття «націонал-ухильництво», що застосовувалося переважно до націонал-комуністів (О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв), які «перебільшували національні особливості» та «недооцінювали класові інтереси пролетаріату». Отож будь-які українські національні прагнення в політиці, культурі і навіть економіці одразу таврувалися як «буржуазний націоналізм». За лаштунками боротьби із «буржуазним націоналізмом» відбувалися знищення місцевих еліт, які прагнули до більшої самостійності, денационалізація і русифікація усіх сфер суспільного життя, і це попри те, що в радянській Україні була проголошена українізація.

Політика українізації, що проводилася з 1923 р., більшовиками використовувалася для їхньої легітимізації в українському суспільстві, заради вкорінення радянської влади в Україні. Однак серед русифікованого апарату управління в країні вона викликала невдоволення і супротив. Крім того, поміж «російських міщан» в Україні побутували думки, що «українська мова вигадана», що «нею можуть користуватися лише бандити – махновці і петлюрівці» [21]. Розпочалися атаки на українізацію. Симптоматичною була поява у другій половині 1920-х рр. статті члена ЦВК СРСР Юрія Ларина у журналі «Більшовик», присвячена «збоченням національної політики» [22]. Стаття була написана за особистою вказівкою Й. Сталіна. Примітно, що у якості негативного прикладу автор обрав саме українізацію, бо в Україні нібито «більший тиск з боку дрібнобуржуазної інтелігенції в бік примусової українізації неукраїнського населення, ніж в інших національних республіках, де дрібнобуржуазна інтелігенція набагато нечисельніша, ніж в Україні». Для характеристики перебігу процесу українізації автор використовував словосполучення на зразок «низка ненормальностей», «насилля над мовою [інших національностей]», «петлюрівська українізація», «дещо криве в українізації», а також «збочення» та «перегини». Усі ці «недоліки» пов'язувалися із «просвітницьким апаратом, який завжди і всюди є представником шовіністично-націоналістичних тенденцій». Отже, сформувався образ ворога, який проводив «невірну» політику українізації. Відтак, навіювалася думка про необхідність знищення ворога і припинення його діяльності, чим власне і завершується стаття Ю. Ларина: «це опозиція до загальнопартійної лінії... З нею треба рішуче покінчити».

На початку 1930-х рр. радянська ідеологема «український націоналізм» стала у нагоді кремлівському керівництву для розправи із тими, хто був незадоволений та опирався сталінській політиці в українському суспільстві. Лунали заклики вигнати «петлюрівські та буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій», «забезпечити систематичне партійне керівництво українізацією й контроль за нею». Це стало лейтмотивом «політичних перевірок» та «чисток», які охопили всі щаблі республіканських управлінських структур. Їх зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово ворожих елементів», у тому числі як куркулі та буржуазні націоналісти [23]. Влітку 1933 р. другий секретар ЦК КП(б)У Павло Постишев публічно озвучив причину «чисток» серед української інтелігенції: «перетворення у лігва буржуазних націоналістів і контрреволюціонерів Української Академії наук, Інституту ім. Т. Шевченка, сільськогосподарської академії, Українського інституту марксизму-ленінізму та наркоматів освіти, сільського господарства і юстиції». Цькування зазнав нарком освіти УСРР Микола Скрипник (як «підпомагач буржуазно-націоналістичним елементам»), який у 1933 р. закінчив життя самогубством.

Під гаслами боротьби з українським націоналізмом був реформований український правопис. Ідейними натхненниками цієї кампанії були партієць Андрій Хвиля (Олінтер) та мовознавець Наум Каганович. У їхніх промовах та публікаціях прихильники «скрипниківки» (тобто унормованого упродовж 1925–1928 рр. українського правопису) маркувалися як «буржуазно-націоналістичні елементи», «українські націоналістичні елементи», «українські націоналісти», «недобитки петлюрівщини». Їхні теорії називалися «буржуазними» і навіть «фашистськими», бо вони «виховують маси у куркульсько-петлюрівському дусі», займаються «шкідництвом [...] на фронті творення української радянської культури» та «калічать мільйони дітей» [24], [25]. Під заклики цієї шаленої пропаганди у 1933 р. був затверджений новий український правопис, штучно наближений до російської орфографії.

У 1930-х рр. більшовики відкинули ідею про «перевиховання» або навернення відступників на «шлях до світла» – ворог міг бути лише знищений. Така доля спіткала колишніх боротьбистів, частина яких ще у 1920 р. увійшла до складу КП(б)У, сподіваючись, що їм вдасться її українізувати. Вони давно інкорпоровалися до радянських та партійних структур, але у СРСР для «буржуазного націоналізму» не існувало терміну давності, тому їм не вдалося уникнути звинувачень у 1930-х рр. Серед них: колишній нарком освіти Олександр Шумський, Голова Раднаркому УРСР Панас Любченко, який вкоротив собі віку та інші.

Жертвами радянської національної політики ставали й інші народи, що мешкали на теренах СРСР: проводилися репресії за «національними лініями» – польська, німецька, харбінська тощо. Під час Великого терору 1937–1938 рр. в Україні 265 669 осіб були заарештовані, багатьох з них – розстріляно. Статистичні дані свідчать, що на першому місці за кількістю були репресовані за «національними лініями» (31,3 %), на другому – колишні куркулі (18,2 %), а на третьому – «учасники буржуазних націоналістичних організацій» (16,7 %) [26]. У той же час жодної репресивної акції, спрямованої проти росіян як етнічної спільноти, не було. Звичайно, вони ставали жертвами радянських політичних репресій, але в СРСР їх не переслідували / не карали / не вбивали через те, що вони росіяни, на відміну від українців.

Оунівці / бандерівці

Це синоніми до «українського буржуазного націоналіста», що з'явилися під час Другої світової війни та використовувалися у тоталітарному дискурсі у наступні десятиліття. Ці номінації мали вербальний вияв найвищого градусу ненависті [27].

У повоєнні десятиліття в СРСР була сформована періодизація «українського буржуазного націоналізму», початок якого визначався ще 1891 р. з моменту створення «Братства Тарасівців» у Харкові. Далі – діяльність «української буржуазно-націоналістичної контрреволюції у роки громадянської війни».

Під «контрреволюцією» малися на увазі Центральна Рада, Гетьманат та Директорія. Після завершення «громадянської війни» більшовики «громили» антирадянське націоналістичне підпілля («Спілка визволення України», «Український національний центр» та ін.) та націоналістичні ухили. Наступний етап був пов'язаний із діяльністю Організації Українських Націоналістів на чолі з Степаном Бандерою, що постала напередодні Другої світової війни, проводила свою «зрадницьку» діяльність під час «Великої вітчизняної війни», а потім після розгрому ОУН-УПА – продовжила антирадянську діяльність за кордоном та підривну підпільну роботу в середині країни. Отже, у радянській парадигмі бандерівці були нащадками того «зла», з яким завжди боролосся радянська влада. Така періодизація була представлена у посібниках радянських спецслужб, які були покликані боротися з «буржуазними націоналістами».

Репресії проти оунівців та членів їхніх родин розпочалися одразу після повторної окупації західноукраїнських земель радянськими військами. До безпосередніх учасників українського руху опору застосовувалася найвища міра покарання – страта – як до «зрадників батьківщини». І той факт, що вони не були навіть громадянами СРСР на момент анексії цієї частини України (відповідно «радянську батьківщину» не зраджували) не став перепорою для радянського правосуддя. Ті, хто уникнув розстрілу, отримували покарання у вигляді довготривалих термінів ув'язнення (до 25 років) в особливих таборах для політв'язнів із жорстким режимом утримування. У Горлазі, Мінерлазі та інших таборах поруч з українцями перебували литовці, латиші, естонці, які також були засуджені за «націоналізм». У СРСР практикувалося «сімейне заручництво» [28], тому покарання поширювалося не лише на членів ОУН-УПА, але й на їхні родини, які підлягали примусовим депортаціям на спецпоселення до Комі, Магадана, Пермі, Красноярська, а також Казахстану. У 1944–1952 рр. із Західної України за родинну належність до повстанців було виселено сотні тисяч осіб [29]. Всі вони призначалися ворогами в СРСР.

У радянських публіцистичних творах, що нібито претендували на високий рівень достовірності, бандерівці поставали нещадними вбивцями, які «стріляли з горищ по жінкам і дітям, які намагалися евакуюватися зі Львова»; «знаками тризуба по-звірячому заклеїли селянина»; «знущалися над батьками та різали ножами дітей»; «вішали усіх чесних радянських людей». Подібні сюжети мали на меті здійснити глибокий емоційний вплив на пересічного громадянина СРСР і бути беззаперечними свідченнями аморальної злочинної природи бандерівців. Або такими історіями просто лякали радянського обивателя *“зловещей фигурой “украинского полицая” в черном мундире, с позолоченным трезубом на шапке-мазепинке”*.

У пропагандистському дискурсі невід’ємною складовою ворожого образу бандерівця були українські державні символи: *“сборище бандитов желто-голубой окраски”*; *“желто-голубая”*; *“желто-голубые панычи”*; *“желто-голубое охвостье”*. При цьому радянські пропагандисти згадували символи українського визвольного руху поруч зі нацистською свастикою: *“наемные убийцы, клейменные свастикой и знаком трезуба”*; *“под черно-красными знаменем ОУН со свастикой, замаскированной трезубом”*. Отже, ці символи навмисно були поставлені в один семантичний ряд із нацистською символікою та видавалися за ворожі.

Радянська пропаганда змальовувала оунівця / бандерівця як небезпечного, але водночас неповноцінного персонажа, керованого із закордону. У 1954 р. у видавництві ЦК ВЛКСМ вийшла друком книга Беляєва В. та Рудницького М. із промовистою назвою – *“Под чужими знаменами”* [30]. Це був переклад україномовного видання «Під чужими прапорами», яке упродовж 1950-х рр. перевидавалося кілька разів. Наклад російськомовного видання (90 тис. примірників) був майже удвічі більше за україномовний варіант, тобто наративи радянської пропаганди про «бандерівців» мали розповсюджуватися далеко за межами УРСР та адресувалися російськомовним українцям у самій республіці. Попри відверто пропагандистський характер такої літератури, для читача в Україні ця книга залишалася мало не єдиним легальним джерелом про історію боротьби ОУН-УПА. Головний посил цього видання полягав у тому, що «українські буржуазні націоналісти» завжди діяли під патронатом ворожих країн – спочатку Австро-Угорської імперії, потім Польщі за часів Ю. Пілсудського (*“верные слуги австрийских, а затем польских колонизаторов”*). У Другу світову війну «патроном» бандерівців була гітлерівська Німеччина (*“верные холоуи и подручные гитлеровских убийц”*; *“крестным отцом ОУН был Гитлер”*). У повоєнний час змінився зовнішній ворог СРСР – ним стали США (*“новый хозяин украинских националистов – американская разведка”*). У цьому ж контексті визвольний рух ОУН-УПА представлявся як чужий та ворожий українському народові. Наполегливо впроваджувалася думка не лише про розмежування, але й протиставлення. Образ бандерівців транлюовався як «відщепенців», «найлютіших ворогів українського народу», які «продавали та зраджували Радянську Україну».

Загалом образ «бандерівця» конструювався за традиційними радянськими лекалами ворога. Використовувалася лайлива лексика на зразок *“националистические падонки”*, *“людоеды”*, *“презренные выродоки”*, *“человеческое отребье”*, *“бродяги без роду и племени”*, що виражала негативне емоційне ставлення. Для маркування «бандерівців» широко застосовувалися тваринні метафори: *“псы”*, *“шакалы”*, *“свора хамелеонов”*, *“бешенные собаки”*, *“перепуганные крысы”*, *“желчный фашистский волк”*. Вживалися лексеми, що вказували на зв'язок «бандерівців» із зовнішнім ворогом (*“сообщники немецкого империализма”*, *“верные слуги любого оккупанта”*, *“призренные наймиты”*, *“наемники американской реакции”*, *“холуи больших господ”*), а також лексеми, що визначали кримінальний характер дій учасників національного руху опору під час Другої світової війни – *“бандиты”*, *“изменники”*, *“террористы и диверсанты”*, *“наильники и убийцы”*, *“националистические гангстеры”*, *“палачи”*, *“садисты”*, *“каратели”*. За допомогою цих мовних технік відкрито чи приховано впроваджувалися негативні оціночні судження щодо учасників українського визвольного руху. Раціональна складова у сприйнятті політичних подій та акторів підмінялася емоційною. У масовій свідомості російського та російськомовного населення УРСР створювався стереотип «бандерівця» як недоброзичливого і небезпечного ворога, відчуженого від решти населення країни.

У ідеологічній боротьбі із ворогом для радянської влади було важливо продемонструвати «покаране зло». У травні 1954 р. у газетах радянської

України було оприлюднене повідомлення воєнного трибуналу Київського воєнного округу в справі крайового провідника ОУН, майора УПА Василя Охримовича. Воно містило ідеологічні кліше та штампи, властиві тому часу, які надавали страті одного із лідерів ОУН «справедливого» та «виправданого» характеру.

У повоєнні десятиліття «оуновець» та «бандерівець» були невід'ємним атрибутом радянських наративів про український визвольний рух. Цією риторикою так захоплювалися в СРСР, що часом використовували її недоречно, припускаючись помилок. Наприклад, у посібнику КГБ про українських буржуазних націоналістів (1963 р.): *“После того как в 1921 году органы ВЧК разгромили “Цупком”, некоторые его члены, скрывавшиеся от ареста, по указанию закордонного “партизанского повстанческого штаба” создали новый оуновский центр [підкреслено К. К.] под названием “Казачья рада” [...] “Казачья рада была ликвидирована в 1922 г.” [31].* Тобто «оунівський центр» за цією логікою виник та був знищений за сім–вісім років до появи самої ОУН. Фактично, це те саме, що і твердження «козак Сірко – петлюрівець». Своєрідна мовна гра, правилам якої доводилося свідомо чи несвідомо слідувати, завела у пастку чекістів, які описали «ворога» минулого у категоріях, актуальних на той момент. У 1960-х рр. пропагандистське кліше «оунівець» мало те саме змістове навантаження, що й «петлюрівець» у 1920-х рр.

«Бандерівець» було похідним від прізвища Степана Бандери і мало б вносити певну конкретизацію в означені. Однак цей ярлик трактувався і вживався у СРСР дуже широко. Тавро «бандерівця», що у повсякденному радянському дискурсі перетворилося на лайку, могли отримати українці та українки, які ніколи не були учасниками руху опору ОУН-УПА, але виказували свої патріотичні почуття, співчували ідеями збільшення суверенітету України чи просто були україномовними. Наслідком радянської пропаганди стало асоціативне перенесення номінації «бандерівці» на все населення Західної України, а також появою у російськомовному середовищі ще однієї номінації зі схожою конотацією – «западенець» [32].

На службу радянському агітпропу у повоєнне і наступні десятиліття було залучено кіномистецтво. Радянські кінострічки створювалися у дусі так званого «соцреалізму» з обов'язковим акцентом на боротьбу «своїх» (радянський народ) та «чужих» (ворогів-бандерівців). Якими реалістичними не виглядали б герої / антигерої у радянських кінострічках, вони були лише інтерпретованими персонажами [33]. Примітно, що у художніх кінострічках використовувалися кадри з документальних хронік для посилення ефекту «достовірності». Кінотексти продовжували зміцнювати почуття ненависті у радянського глядача до небезпечних українських націоналістів. Кінострічки про бандерівців початку 1950-х рр. були сповнені пафосу; герої та вороги – представлені спрощено та плакатно як, наприклад, у фільмі «Операція Б»

(реж. Й. Мах), знятому в країні так званого «соцтабору» Чехословаччині у 1952 р. Це була спроба інтерпретувати у категоріях «добра» і «зла» події другої половини 40-х рр., коли загони ОУН-УПА намагалися прорватися через територію Словаччини на захід.

Радянські кінострічки доби «застою» та «перебудови» про боротьбу радянських спецслужб та прикордонників із бандерівцями можна охарактеризувати за жанровими особливостями як масове кіно. Мелодраматичний сюжет із складними міжособистісними стосунками героїв чи детективна фабула були міцно пов'язані з ідеологічними настановами. Глядач у невимушеній формі споживав пропагандистські посили про підступних та жорстоких бандерівців («До останньої хвилини» (реж. В. Ісаков, 1973); «Високий перевал» (реж. В. Денисенко, 1981); «Провал операції «Велика ведмедиця» (реж. А. Буковський, 1983); «Державний кордон. За порогом перемоги» (реж. Б. Степанов, 1987)). Фільми пізньорадянської епохи транслиували ті самі ідеологічні настанови щодо українського національного руху, що і повоєнні кінострічки. За тими ж спрощеними канонами будувався образ бандерівця, особливо ватажків. Однак у кінострічках цього періоду поруч із плакатним образом ворога з'явився образ «людяного» бандерівця, якого «примусили» брати участь в загонах ОУН-УПА і який згодом пішов на співпрацю з НКДБ–МДБ. Подібні сюжети мали на меті переконати, що «трудовому народу» невластива націоналістична ідеологія, і цей люд був жертвою «справжніх» бандерівців. Хоча і ця ідея була не нова.

Остання страта у СРСР воїна ОУН-УПА Івана Гончарука відбулася 12 липня 1989 р. за часів так званої «перебудови». В Україні він був реабілітований Національною комісією із реабілітації жертв політичних репресій у 2021 р.

Привид «українського націоналізму» переслідував комуністичний режим увесь час його існування і навіть пережив його. Радянські антиукраїнські наративи виявилися напрочуд живучими в сучасній російській пропаганді. Вони знов стали у нагоді російським пропагандистам у створенні образу віроломних українців, які зрадили Російську імперію, СРСР і загалом увесь “*русский мир*”. Ті самі метафори та лексеми допомогли створити дегуманізований образ українського народу. Упродовж останніх двадцяти років в російському інформаційному просторі впроваджувалась і врешті-решт ствердилась думка про українців-націоналістів, які нібито загрожують росіянам навіть самим фактом свого існування. Відтак в російському суспільстві легітимізувалася ідея «випереджальної» війни проти суверенної України та знищення її населення. На шляху до геноциду української нації були усунені будь-які запобіжники.

Цей текст є адаптованою версією публікації: Кузіна К. Як агітаційно-пропагандистські кампанії легітимізували державний терор проти українців? // За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. – Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. Книга 2. – С. 1190–1203.

У публікації використано ілюстрації Б. Фрідкіна, О. Ковюренко, Л. Геніча, вперше опубліковані у виданнях «Крокодил» (1930) та «Червоний перець» (1930, 1933), ілюстрації В. Григор'єва до російськомовного видання книги В. Беляєва й М. Рудницького «Под чужими знаменам» (1954), а також зображення, запозиченими із відкритих джерел.